

Religion Within the Theoretical Field of Contemporary Balkan Scholars (In the Context of the Collapse of the Former Yugoslavia)*

Nonka Bogomilova^{1**}

¹Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

This study aims to describe and analyse the main topics and trends in the study of religion in contemporary Balkan countries. It pays special attention to the contemporary sociology of religion in the former Yugoslavian countries: Croatia, Slovenia, Serbia, North Macedonia, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina. Various theoretical approaches are presented that are used in order to understand the dynamic processes that have developed in the contemporary religious situation. The topics and discussions at various seminar sessions, conferences, and workshops are analyzed as theoretical reflection on religion and as an ethical attitude towards intellectual and cultural developments and processes accompanying social change, the war in former Yugoslavia, and the post-communist transformations in the end of 20th and the beginning of 21st century. The relevant publications and organizational forms are outlined. The mutual collaboration among Balkan scholars and the forms of international relations developed in the Balkans within the framework of religious studies are described.

Keywords: study of religion, main topics and approaches, sociology of religion, former Yugoslavian countries, international collaboration

Religija u teorijskom polju modernih balkanskih istraživača (kontekst raspada bivše Jugoslavije)

Osobnosti u istraživanju religije u zemljama bivše Jugoslavije. Regionalne specifičnosti i društveni kontekst

Balkanske zemlje, nastale raspadom bivše Jugoslavije, doživjele su dramatične društvene procese i promene koje su, razume se, imale uticaj na status religije u društvu i njeno istraživanje: interesovanje za religiju i među građanima i među

* Corresponding author: nonka_bogomilova@mail.bg

** <https://orcid.org/0000-0001-7808-5575>

Please cite as: Bogomilova, N. (2023): „Religija u teorijskom polju modernih balkanskih istraživača (kontekst raspada bivše Jugoslavije)“. *Godišnjak za sociologiju* vol.19(30): 111 – 127

istraživačima je značajno poraslo uoči građanskog rata, ali nastavlja da bude trend i nakon toga (Kuburić & Borović, 2009).

Informativno-faktografski pristup ovim procesima izabran u istraživanju, ocrtan krupnim potezima, određen je širokim kulturnim krugom kojim operiše i dugim vremenskim periodom na koji se odnosi izgrađena panoramska vizija. Delikatna (u sociopsihološkom smislu) priroda mnogih problema i tema predstavljenih u njemu, zahteva upotrebu uglavnom samorefleksivnih, odnosno unutrašnjih za ovaj kulturni krug autorskih tumačenja i sudova.

O tranziciji ovih zemalja od sekularizma i ateizma ka povratku religiji u neke oblike javne scene govore čak i naslovi dve od kulturnih publikacija renomiranog srpskog sociologa religije, profesora Niškog univerziteta Dragoljuba Đorđevića: objavljena 1984. monografija „Beg od crkve“ prema njegovim rečima izražava dominaciju sekularizacije u Jugoslaviji u celini. Đorđević je deset godina kasnije – 1994. godine objavio još jednu značajnu studiju, koju je uvrstio u zbornik sa suprotnim naslovom – „Povratak svetog?“ oprezno prateći znak pitanja. U godinama građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji (1991–1995) crkva se vraća na javnu scenu, osvaja ozbiljne teritorije u medijima, u školama, ima svoju ulogu u javnosti u smislu samog rata. Ovaj postupak se tumači i u zajedničkom balkanskom kontekstu (Kuburić & Borović, 2009).

Poznati hrvatski religijski istraživač Siniša Zrinščak objašnjavajući uzroke ovog procesa, obuhvatio je sve zemlje sa teritorije bivše Jugoslavije. Ističe, da je tokom raspada bivše Jugoslavije religija ostala glavno prepoznatljivo socijalno sredstvo koje simbolizuje specifične interese pojedinih nacija (Zrinščak, 2013). Ova uloga se izražava rastom religijske identifikacije i gotovo identične podudarnosti nacionalnog i verskog identiteta u ovim zemljama. Dubinsku konceptualnu analizu ovih procesa predstavlja i poznati hrvatski sociolog religije Srđan Vrcan, koji u ovom periodu analizira verske transformacije kao odgovor na društvenu krizu i burne šokove društva u celini (Vrcan, 1995).

Detaljnju slika ovih socijalnih i verskih promena predstavlja i monografija Mirka Blagojevića iz 2005. godine „Religija i Crkva u transformacijama društva“, koje autor vremenski i sadržajno koncipira u tri nivoa: do sredine sedamdesetih godina 20. veka – period atribucije socijalističkog društva; od sredine sedamdesetih do kraja osamdesetih godina kada se pokazuju znakovi desekularizacije; od početka do kraja devedesetih godina XX i početka XXI veka, kada nastupa relativno stabilna deateizacija i desekularizacija postsocijalističkog jugoslovenskog društva (Blagojević, 2005, 9).

Detaljnije analize u istraživanjima religije u pojedinim zemljama pokazuju ozbiljnu raznolikost kako u pogledu većeg ili manjeg interesovanja, tako i u njihovom prisustvu u naučnom i obrazovnom sistemu, poželjnim temama, međunarodnim kontaktima i razmeni sa istraživačima drugih zemalja. Te razlike su zbog prirode razvoja, socijalne klime, veće ili manje otvorenosti prema evropskom i svetskom istraživačkom području, prema drugim balkanskim i istočnoevropskim državama.

Sažetak panoramske i diferencirane slike statusa religije i istraživanja u zemljama bivše Jugoslavije opisuje D. Đorđević u zborniku izdatom 2008. godine, čiji

je urednik pod nazivom „Sociologija religije u bivšim jugoslovenskim republikama“. U njemu on predstavlja svoju interpretaciju uzroka različitih religijskih istraživanja u pojedinim zemljama, povezujući ih kako sa istorijskim činjenicama, tako i sa savremenim stanjem demokratskih procesa, sa osobinama unutrašnje društveno-političke situacije i dr. Zanimljiv je njegov zaključak da u bivšoj Jugoslaviji nije bilo ekstremnih oblika militantnog ateizma i praćenje religije kao u nekim drugim komunističkim zemljama, ali nakon početka demokratskih promena stvorena je paradoksalna situacija – sekularizacija i ateizam postaju nepoželjne teme istovremeno sa povratkom crkve na javnoj sceni, sa njenim ulaskom u politiku, sa oblicima njenog odnosa prema ratu i sl. (Đorđević, 2008, 8).

Ali nezavisno od razlika, može da se zaključi da je u predmetnom smislu najbolje razvijena, institucionalizovano i organizovano uređena sociologija religije (Đorđević, 2008, 8–9). Razlog je verovatno u tome, što u ovim zemljama i posebno u zapadnoj Evropi poslednjih godina ozbiljno jača interesovanje za rezultate empirijskih socioloških istraživanja. Interesovanje pokazuju domaće i inostrane obrazovne i političke strukture, a redovna evropska istraživanja vrednosti otvorila su svoja „vrata“ i za neke od ovih zemalja, kako bi se dobili rezultati o stanju sekularizacije i desekularizacije u toj zanimljivoj, dinamičnoj regiji.

Međunarodna istraživačka dijaspora ili balkanski autizam

Otvaranje međunarodne naučne komunikacije o ovim pitanjima realizuje se različitim brzinama i intenzitetom u različitim zemljama. Tako na primer, srpski istraživač religije Danijela Gavrilović ističe da, iako je u usponu, srpska sociologija religije pati od specifične vrste autizma, prouzrokovanog kulturološkom zatvorenosti, od snažnog nacionalizma u zemlji. Među razlikama u tom pogledu između zemalja sa prostora bivše Jugoslavije, ona ukazuje na različite tematske sklonosti pojedinačnih nacionalnih istraživanja religije. Tako na primer, u Hrvatskoj, zajedno sa empirijskim sociološkim istraživanjima, nalaze se i dragocene studije koje tretiraju metodološka pitanja religijskih istraživanja, razmatraju uticaj na svakodnevnicu i moral, dok su u Srbiji i Bosni i Hercegovini i dalje zavisni, prema njenim rečima, od traumatičnih posledica rata i uglavnom „jure duhove prošlosti“. Razlog, prema njoj je u tome, što Hrvatska i Slovenija već dugo žive u periodu društveno-političke stabilnosti i održivosti, Srbija i Bosna i dalje preživljavaju turbulentne socijalne procese (Gavrilović, 2008, 127–128).

Jedan od značajnih foruma, u čijoj organizacijskoj i konceptualnoj istoriji se razmatraju na zanimljiv i verodostojan način procesi i trendovi istraživanja religije u balkanskom kulturnom arealu u kontekstu međunarodne naučne komunikacije u poslednjoj četvrtini XX i sredine druge dekade XXI veka je međunarodni seminar „Budućnost religije“, koji je organizovan redovno u Dubrovniku (1977–2016). Na tom forumu balkanski istraživači religije su imali priliku da sarađuju i razgovaraju sa najpoznatijim i autoritetnim predstavnicima zapadne teologije i religije. Ovaj međunarodni seminar od 1977. godine je sastavni deo akademskog programa Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku i jedan je od nekoliko seminara sa najdužim aka-

demskim životom u ovom programu, koji se održao i tokom rata u bivšoj Jugoslaviji – tokom jednih od najturbulentnijih godina XX veka na Balkanu, kao i u Evropi i svetu (Siebert, 2007; Siebert & Ott, 2016). Na njemu su učestvovali predstavnici više od 20 zemalja – razume se, uglavnom iz bivše Jugoslavije, ali i iz Poljske, Rusije, Mađarske, Bugarske, Danske, Kanade, SAD-a, Japana, Nemačke, Francuske, Holandije, Italije, Izraela, Grčke, Belgije, Švajcarske. Učesnici nisu samo iz različitih zemalja, već i iz različitih akademskih disciplina (teologija, filozofija, sociologija, psihologija, antropologija, istorija religije) i religija: islam, judaizam, hrišćanstvo, budizam i dr. (Siebert & Ott, 2016, 18). Prvi seminar sa bugarskim učešćem tokom 1991. godine je i poslednji, na kome su razmatrane teme iz mirne i visoke teologije; kasnije su ustupile mesto drugim diskursima izazvanim i burnim nasilnim društvenim procesima i šokovima.

Poslednja decenija 20. veka (1992–1999) značajan je period iz rada seminara, jer je u potpunosti u skladu sa transformacijama i šokovima, koji su u potpunosti promenili region u kojem se održava – teritorija bivše Jugoslavije i sveukupni Balkan, ali i ceo bivši „socijalistički logor“. U tom periodu odnos između tema, diskusija, duha i realnosti koja se menja postaje još jedna manifestacija socijalne „brige“, postavljene u temelj njegovog teološkog profila. Na aprilskom forumu 1991. godine – nekoliko meseci pre mučkog raspada Jugoslavije – temi seminara nije potreban komentar: „Rekonstrukcija socijalizma ili restauracija nacionalizma“; tokom „ratne“ 1992. godine tema je „Ka etici lične, nacionalne i globalne odgovornosti“; tokom 1993. godine kontinuiranih ratnih akcija – „Kraj istorije?“; tokom 1994. godine – „Uloga religije u liberalnom demokratskom društvu“; tokom 1995. godine – „Religijski, etički i pravni stav prema ratu i miru“; tokom 1996. godine – „Borba između univerzalnih i partikularnih tenzija u društvu i religiji“; tokom 1997. godine – „Migracije religije ka profanom“ itd.

Učesnici seminara „Budućnost religije“ nastavljaju da se redovno i dosledno sastaju kako bi razgovarali o ovim pitanjima, čak i u pozadini svih mogućih opasnosti opsade Dubrovnika od strane Vojske Jugoslavije, bombardovanja i pucnjave, prekinutih saobraćajnih veza, potpuno uništene posle bombardovanja (6. decembra 1991) zgrade Interuniverzitetskog centra, sagrađene 1901. godine, u kojoj se već petnaest godina održava seminar. U plamenu su izgorele i dve biblioteke sa 25.000 knjiga. Pregršt pepela ostao je od knjiga. Nažalost, seminari nisu pomogli da se izbegnu rat, žrtve, razaranja, da se spasu domovi više od 20.000 ljudi samo na ovim prostorima. Naredne dve godine „bezdomni“ seminar preselio se u podrum hotela „Argentina“: pun izbeglica, na nišanu i granatiran od strane Vojske Jugoslavije sa suprotnog brda, koja, takođe, kontroliše ceo Bokokotorski zaliv.

U sale novosagrađenog Interuniverzitetskog centra učesnici seminara vraćaju se tek u aprilu 1994. godine. Problemi nacionalizma i etnocentrizma, uloga religije u njima, podložnost novih državnih formacija ovim tendencijama – svi ovi procesi koji se odvijaju pred njihovim očima osmišljeni su, analizirani, raspravljani na sesijama Dubrovačkog seminara. Nije slučajno što su u ovom periodu mnogi od najaktivnijih učesnika u njemu objavili svoje najzrelije knjige o ovim pitanjima i dobili ozbiljan međunarodni odjek. Objavljivali su i posebne zbirke odabranih radova, koje izdaju

ugledni međunarodni izdavači (Ott, 2007, 2014; Reimer, 1992; Siebert & Ott, 2016).

Na prelazu između dva veka i do sredine druge decenije novog, XXI veka, nastupila je nova etapa u istoriji seminara. Teme iz ovog perioda prirodno su obeležene očekivanjima i nadama u nove pozitivne pomake i trendove u oblasti od interesa za učesnike: 2000. – „Novi vek: uključivanje Drugog“, 2003. – „Lična autonomija i univerzalna solidarnost – pomirenje?“, 2006. – „Od rata ka miru među civilizacijama“, 2009. – „Uzajamni odnosi između vernika i nevernika“, 2012. – „Religija i javni sektor – socijalna pravda“, 2015. – „Ka globalnom etosu“, 2016. – „Religija budućnosti“.

Bez pretendovanja na iscrpnost, među izuzetnim učesnicima mogu se navesti: tri profesora iz Sjedinjenih Država – Denis Janc (poznati teolog i istoričar religije), Majkal Ot (sociolog religije) i razume se, direktor seminara Rudolf Zibert (katolički teolog i filozof); profesor Gotfild Kunclen iz Nemačke (poznati teolog i istoričar religije); dva filozofa i sociologa sa prostora bivše Jugoslavije (trenutno iz Hrvatske) – Mislav Kukoč i Nikola Skledar; prof. Georgija Apostolopoulou iz Grčke – redovni učesnik prve faze seminara; prof. S. Vrcan, poznati jugoslovenski sociolog religije, takođe redovni učesnik do 1991. godine, i dr.

Među velikim autoritetima u humanističkim i teološkim naukama koji su sa referatima učestvovali u radu seminara nalaze se i sledeći: nemački filozof i sociolog Jirgen Habermas (1978, sa radom „Komentar kritičke teorije religije“), švajcarski katolički teolog Hans King (1984, sa radovima „Nauka i problem Boga“ i „Teološke paradigme“), kasnije nemački katolički teolog Johan Mec, 1991. poznati kritički filozof i teolog profesor Jens Glebe-Muler sa Univerziteta u Kopenhagenu, kasnije autoritativni britanski sociolog religije Brajan Vilson i mnogi drugi.

U okviru međunarodnog seminara „Budućnost religije“ već četrdeset godina postoji plodna istraživačka „dijaspora“ u kojoj balkanski religiozni istraživači razmenjuju ideje sa svetskom istraživačkom elitom u oblasti veronauke i teologije. Intelektualni uticaj ove „dijaspor“ i mnogih drugih sličnih foruma i naučnih kontakata vidljivo je ili nevidljivo prisutan u teorijskom polju savremenih balkanskih istraživača. Naučnici sa ovih prostora (iz Slovenije, Hrvatske, Bugarske i dr.), iako malobrojni, prisutni su sa svojim nacionalnim, regionalnim i metodološkim analizama u nizu međunarodnih publikacija o procesima i kretanjima verske situacije u zemljama centralne i istočne Evrope: „Religijske transformacije u postkomunističkim zemljama istočne i centralne Evrope“ (Pollack et al., 1998); „Vreme i sveto u postindustrijskim društvima“ (Nesti et al., 1997); „Nove religijske pojave u centralnoj i istočnoj Evropi“ (Borowik & Babiński, 1997); „Odnosi crkve i države u centralnoj i istočnoj Evropi“ (Borowik, 1999). U drugoj deceniji novog veka ovaj trend se nastavio kako u publikacijama posvećenim teorijskim problemima, tako i aktuelnim procesima u ovim zemljama, kao npr. „Religiozno iskustvo u slovenskim kulturama i književnostima u kontekstu postsekularne misli“ (Sosnowska & Drzewiecka, 2018), kao i u panoramskim kulturno-istorijskim istraživanjima kao „Leksikon migracionih ideja na slovenskom Balkanu XVIII–XXI veka“ (Szwat-Gyłybowa et al., 2018).

Odnedavno postoji regionalno udruženje za proučavanje religije u centralnoj i istočnoj Evropi – ISORECEA, koje takođe na svake dve godine održava konfe-

rencije i ima svoje štampano izdanje „Religion and Society in Central and Eastern Europe“. Istraživači Balkana su takođe aktivno uključeni u američki e-časopis posvećen verskoj situaciji u istočnoj Evropi „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe“ i dr.

Ove i niz drugih sličnih publikacija, koje objedinjuju intelektualne napore istraživača religije iz centralne i istočne Evrope, preokrenule su verske procese na ovim prostorima iz „crne kutije“ u bliskoj prošlosti sa stanovišta zapadnih istraživača u solidno polje antropoloških, filozofskih, socioloških, etnoloških i drugih naučnih istraživanja.

Sledeće izlaganje ne preuzima sveobuhvatan prikaz ovih složenih procesa, jer je njegov cilj da se bavi specifičnim tematskim i regionalnim aspektom: raspadom bivše Jugoslavije, koji se ogleda uglavnom u sociologiji religije novonastalih država.

Proučavanje religije danas u Hrvatskoj i Sloveniji. Neka problematična polja

Trenutno, u svakoj od osamostaljenih bivših jugoslovenskih republika, i verska situacija i istraživanja o njoj imaju svoje osobenosti i specifičnosti, koje pokazuju da je istraživački prostor Balkana veoma raznolik i heterogen, bez obzira na preovlađujuću religiju u svakoj posebnoj državi (Bogomilova, 2015). Ova konstatacija može se ubedljivo ilustrovati ključnim razlikama u tom pogledu između dve balkanske katoličke zemlje – Hrvatske i Slovenije.

Prema rečima poznatog hrvatskog sociologa religije sa velikim međunarodnim kontaktima, donedavnog predsednika autoritativnog Međunarodnog udruženja za sociologiju religije (ISSR) – S. Zrinščaka, istraživanje religije je ozbiljno razvijena naučna oblast u kojoj saraduju hrvatski naučnici, teolozi i evropski istraživači. Posebno su preferirane teme iz oblasti religija–politika, religija–nacionalnost, problemi veronauke. Bliska povezanost u nekim od ovih studija između hrvatskih sociologa i katoličkih teologa proizilazi iz solidnog mesta koje katolička crkva ovde ima na javnoj sceni, do te mere da neki autori počinju da govore o konfesionalizaciji religioznih istraživanja – što je radikalno drugačiji trend pre početka građanskog rata koji se povezuju sa jasnim tendencijama sekularizacije (Zrinščak, 1999, 120–121).

Osamdesetih godina prošlog veka u Splitu je osnovan Centar za društveno-religijske studije, čiji je osnivač međunarodno priznati istraživač religije, prof. S. Vrcan. Godine 1991. osnovan je Institut za primenjena društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu s ogrankom u Splitu. Časopis „Društvena istraživanja“ redovno objavljuje članke o problemima u vezi sa istraživanjima religije.

Sociologija religije je prisutna u svim institutima vezanim za društvene nauke i predaje se na sociološkim departmanima na univerzitetima. Među autoritativnim istraživačima su: međunarodno poznati S. Vrcan, Željko Mardešić, koji radi u tradiciji fenomenološkog pristupa, Esad Simić, analizira religiju i rat, iako je ova tema, prema S. Zrinščaku prepuštena više političarima nego istraživačima (Zrinščak, 2008, 34) i dr. Pa ipak, ova tema je uticala na interesovanje hrvatskih istraživača za religiju kao simbolički okvir identiteta, vezan za nacionalno i isprepleten sa političkim opredeljenjem i interesom (Zrinščak, 2008, 36).

Analizirajući ove procese, hrvatski sociolog religije Neven Duvnjak utvrdio je da poistovećivanje nacije s religijom krije opasnost od podele društva, jer odbacuje, odvaja od hrvatske nacije pristalice drugih vera i one koji ne pripadaju nijednoj religiji (Duvnjak, 1999, 334–335). Mnogi istraživači se bave proučavanjem trenutnih interkulturalnih tenzija i primećuju postojanje ozbiljnih međuetničkih i međuverskih distanci u modernom hrvatskom društvu (Jerolimov, 2008, 202), koji su potkrepljeni i u verskim udžbenicima pisani sa katoličke tačke gledišta (Marinović, 2008, 93). S. Zrinščak skreće pažnju na paradoksalnu činjenicu: u Hrvatskoj o sekularizaciji uglavnom govore teolozi, izražavajući zabrinutost za vitalnost religije u svetu koji se individualizuje, a sociolozi govore o revitalizaciji religije.

U smislu rekapitulacije, autor zaključuje da, uprkos intenzivnom razvoju sociologije religije u modernoj Hrvatskoj, nedostaje izvorni teorijski doprinos rešavanju krupnih pitanja koje postavlja aktuelna religijska situacija; postoji mnogo empirijskih studija o religiji, ali nema relevantnih dubinskih refleksija o njima. Obraćajući pažnju i na veoma karakterističan za naučnu komunikaciju „Balkanski sindrom“, Zrinščak gorko sumira: „Naučili smo da razgovaramo sa svetom, ali ne i jedni sa drugima“ (Zrinščak, 2008, 38).

Situacija u Sloveniji je radikalno drugačija. Tamo je interesovanje građana za katoličku crkvu prilično ograničeno, ona uživa relativno malo poverenja javnosti i nema ozbiljnijeg prisustva na javnoj sceni (Smrke, 1999, 321–323). U građanskim školama ne postoji uskogrudna veronauka. U ovoj oblasti vodi se oštra debata između sekularnih građanskih krugova i katoličke crkve, sa vodećom idejom neutralnosti obrazovanja u odnosu na religiju (Kodelja, 2004, 54). Ova drugačija situacija ovde ima svoje istorijske korene, vezane za položaj katoličke crkve u ključnim periodima istorije zemlje, kao i njen savremeni odnos prema društvu, koji neki istraživači nazivaju potrošačkim, konzumatorskim (Smrke, 1999, 321–323). Ova situacija motiviše odgovarajući profil slovenačkog istraživanja religije i poželjnu temu postavlja pred međunarodnim autoritetima Sergejom Flereom i Miranom Lavričem (i sami razvijaju zajedno sa nizom drugih kolega): kritičku analizu odnosa između religije i političkog sistema; kritiku određenih privilegija, uključujući dominaciju katoličke crkve i nejednakost sa drugim religijama; psihološku motivaciju vernika; nove verske pokrete; građansku religiju. Istraživači religije pokazuju veliko interesovanje i za nove verske pokrete, a posebno za Novo doba, dok su u pozadini pitanja sekularizacije u slovenačkom društvu. Isto važi i za opšte teorijske probleme proučavanja religije, koji su obrađeni uglavnom u publikacijama poznatog slovenačkog istraživača Marka Kerševana (Flere & Lavrič, 2008, 22–24).

Sociologija religije u Srbiji. Teme i autori

Iako sa slabijim međunarodnim kontaktima, srpski istraživači religije, a posebno srpska sociologija religije, veoma su razvijena grana sociologije u Srbiji. Tome je umnogome doprinela aktivna istraživačka i organizaciona delatnost prof. D. Đorđevića, osnivača i dugogodišnjeg predsednika Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije, osnivača Niške istraživačke škole u ovoj oblasti, kao i prof.

Zorice Kuburić, rukovodioca Centra za empirijska istraživanja religije Univerziteta u Novom Sadu i glavnog i odgovornog urednika časopisa „Religija i tolerancija“. Dr Mirko Blagojević, predstavnik mlađe generacije istraživača, takođe ima značajan doprinos, posebno aktivan u empirijskim istraživanjima religije i aktivnostima Forum za religijska pitanja pri Institutu društvenih nauka u Beogradu.

Ovi autoritativni istraživači održavaju godišnje međunarodne konferencije sa naknadnim objavljivanjem zbirki o različitim pitanjima veronauke, koje okupljaju mnoge autore iz svih balkanskih zemalja, uključujući i iz Bugarske. Najnovije publikacije u dugoj seriji posvećene su teorijskim problemima vere i razuma *Faith and Reason* (Milošević et al., 2016); savremenim društvenim dimenzijama religije – *Religion in Contemporary Society* (Matić & Blagojević, 2017); tradicionalnoj i netradicionalnoj religioznosti itd.

U periodu 1993–2002, pod rukovodstvom D. Đorđevića, a od 2002 – Dragana Todorovića, održano je petnaest konferencija o proučavanju religije, čije teme pokazuju tesnu povezanost ovih studija sa društvenim kontekstom: „Religija, rat, mir“ – 1994; „Religija i razvoj“ – 1995; „Religija – Crkva – nacija“ – 1996; „Etno-religijski odnosi na Balkanu“ – 1997; „Vera, organizacija i delatnost verskih zajednica“ – 1998; „Hrišćanstvo, društvo, politika“ – 1999; „Dva milenijuma hrišćanstva na Balkanu“ – 2000; „Religije manjina“ – 2001; „Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkan“ – 2002; „Religijska kultura Roma“ – 2003; „Evangelizacija, obraćanje, prozelitizam“ – 2004; „Religija i globalizacija“ – 2005; „Protestantizam na Balkanu“ – 2006; „Islam na Balkanu“ – 2007; „Sociologija religije u bivšim jugoslovenskim republikama“ – 2008 (Đorđević, 2008, 103).

Konferencije okupljaju učesnike iz svih balkanskih država, ali i iz Austrije, Nemačke, Kanade, Rusije, SAD, Holandije itd. Pomažu da se oživi naučna komunikacija između istraživača iz bivših jugoslovenskih republika i Balkana uopšte. Zbornici radova sa ovih konferencija pojačavaju efekat plodne naučne komunikacije. Ugledni časopis „Teme“, čiji je dugogodišnji glavni i odgovorni urednik bio prof. Đorđević, redovno je čitave brojeve, ili bar kolumne, posvećivao pitanjima vezanim za proučavanje religije.

Značajan doprinos njima daje i drugi solidan časopis „Religija i tolerancija“, koji izdaje Centar za empirijska istraživanja religije Univerziteta u Novom Sadu. Časopis je osnovan 2001. godine, a njegova glavna urednica od osnivanja je prof. Zorica Kuburić (Kuburić, 2008, 116). U međunarodnim odborima ovih časopisa zastupljen je jedan broj balkanskih država. Sociološka istraživanja o religiji dostupna su i na stranicama časopisa „Sociološki pregled“, „Filozofija i društvo“ i drugih publikacija iz oblasti društvenih istraživanja.

Karakteristične istraživačke pravce u srpskoj sociologiji religije D. Đorđević opisuje kao: teorijsko i eksperimentalno proučavanje pravoslavlja i Srpske pravoslavne crkve; klasične i narodne religioznosti; tradicionalnih i novih verskih pokreta; politizacija versko-klerikalnog kompleksa i demokratizacija verske sfere; verski život Roma; empirijska slika religioznosti. Među autorima koji analiziraju empirijsku sliku religioznosti su D. Đorđević, M. Blagojević, Dragana Radisavljević Ciparizović, Dragomir Pantić, i Đuro Šušnjić i dr. I niz drugih tema i autora takođe ima svoje

mesto u ovom bogatom polju istraživanja (Blagojević, 2013; Ilić, 2005; Kuburić, 1999; Nikolić, 1997; Radić, 1998; Vukomanović, 2008).

Strukturu religioznosti formiranu u periodu sukoba i posebno uočenu religiozno-etničku sintezu, izraženu u intenziviranju zatvorene konfesionalne svesti, mnogi autori analiziraju kao pogodan objekat za uticaj i upravljanje političkim i crkvenim krugovima. Jedan broj savremenih srpskih naučnika beleži napore verskih i crkvenih delatnika da ožive i modernizuju mit o posebnosti svetosavskog pravoslavlja i bogoizabranosti lojalne srpske etničke grupe; za suprotstavljanje evropskog čoveka svetosavskom čoveko-Bogu, za svetsku misiju srpskog naroda kao Hristovog izabranika (Radić, 1998, 166). Istovremeno, u ovim krugovima postoji još jedan proevropski trend koji je pozitivan prema zapadnoj demokratiji. U čuvenoj monografiji „Crkva i društvo“ (Crkva i društvo, 2000), jedan od njenih velikih predstavnika – srpski pravoslavni teolog Radovan Bigović – tvrdi da je politički ideal koji se bori za jedinstvo države, nacije i crkve utopija i nacionalno danas gubi bitku sa građanskim i međunarodnim.

Ove različite pozicije su svojevrsni odraz divergentnih osećanja pojedinih krugova u srpskom društvu, koji, uprkos demokratizaciji poslednjih godina, takođe imaju ozbiljne rezerve prema pristupanju Srbije Evropi, piše Tomas Bremer (Bremer, 2003, 423).

Uočavaju se različiti oblici saradnje istraživača religije i teologa u raspravi o problemima savremene religije, a dobar primer je zbirka „Konverzija i kontekst“ koju su uređivali Z. Kuburić i Srđan Sremac (Kuburić & Sremac, 2009).

Autoritativni srpski sociolog religije M. Blagojević skreće pažnju na jaku granu sociologije religije u Srbiji – empirijska sociološka istraživanja. Prema njegovim rečima, u prvoj polovini 70-ih do 80-ih godina dvadesetog veka došlo je do kontinuirane sekularizacije, ali i povećanog interesovanja i deklarisanosti pripadnosti veri, odnosno desekularizacije. Krajem 90-ih i početkom novog veka autor je pronašao stabilizaciju ove tendencije jer religioznost više nije samo ruralna, već i urbana i intelektualna pojava (Blagojević, 2008, 69).

D. Đorđević je naveo da u Republici Srbiji dolazi do oživljavanja banalne, monotone, konvencionalne religioznosti, ustanovljene empirijskim sociološkim istraživanjima (Đorđević, 2008, 10–12). On deli tezu S. Varcana da povratak svetom danas u specifičnim oblicima nije rezultat krize religije, već manifestacija krize religije. Prema Đorđevićevim rečima, ovaj proces će dovesti do prelaska sa klasičnih i konvencionalnih oblika religije na implicitne, difuzne, popularne verske pojave. Inače, ova aktuelna dešavanja su u skladu sa procesima i trendovima u religioznosti, koji se nalaze i o kojima se raspravlja ne samo u Evropi već i širom sveta (Gumucio, 2002; 2004; Luckmann, 2003; Versteeg & Roeland, 2011).

Postepeno zaostaju u vremenu teških sećanja na međunacionalne i međureligijske sukobe, istraživači se sve više okreću miroljubivim dimenzijama svakodnevnog religioznosti, čijim se proučavanjem aktivno bavi sociolog Dragana Radisavljević Ciparizović.

Religija u Bosni i Hercegovini – „opasno minsko polje“?

Istraživanja o religiji u Bosni i Hercegovini nisu toliko aktivna na javnoj sceni kao u nacionalnim naučnim tradicijama opisanim gore, ali ovde, zbog trokonfesionalne prirode zemlje i podudarnosti verskih i etničkih identiteta od rata, prisutan je jedan broj ključnih, pa čak i sudbonosnih pitanja u ovoj oblasti istraživanja, o kojima govore poznati istraživači akademik Ivan Cvitković i Dino Abazović. Jedna od centralnih rasprava ovde je vezana za pitanje sekularne prirode sociologije religije, koju treba očuvati nasuprot konfesionalnim tendencijama u njoj, stavljajući u prvi plan norme verskog, a ne profesionalnog morala, pišu ovi autori (Cvitković & Abazović, 2008, 45). Po njihovom mišljenju, drugo pitanje o kome se raspravlja – odnos religije prema naciji, zapravo se ne odnosi na religiju, već na njene nacionalne, identifikacione funkcije, odnosno verske surrogate. Ovde se radi o sakralizaciji nacionalnog, a ne verskog *per se*.

Nerazvijenost nauke o veri u Bosni i Hercegovini Cvitković i Abazović ilustruju malim brojem publikacija iz ove oblasti. U periodu 1991–1997 objavljene su šezdeset i dve knjige koje tumače različite probleme religije, od kojih: trideset o sociologiji religije; petnaest o teologiji pojedinih religija; četiri iz psihologije religije; sedam o istoriji religije; jedna o filozofiji religije. Većina monografija iz oblasti sociologije religije posvećena je aktivnom diskutabilnom pitanju veronauke. U cilju formiranja široke kulture u ovoj oblasti, u savremenom svetu na univerzitetima su uvedeni kursevi o religijama (Cvitković & Abazović, 2008, 48). U specifičnom kontekstu ova pitanja su razvili drugi autori (Krnet, 2005).

Autori se osvrću i na neke, po njihovom mišljenju, konjunkturane stavove koji su ideološki podržani u društvu: na primer, na Zapadu danas opadanje interesovanja za religiju i verski moral doživljavaju kao rezultat sekularizacije, dok se u njihovoj zemlji na to gleda kao na posledicu ateističkih stavova. Postavljaju razumna pitanja da li to nisu isti procesi, iako su imali različite oblike, i da li tretman religije kao osnove nacionalističkih ideologija danas ne liči na njenu instrumentalizaciju tokom komunističkog režima (Cvitković & Abazović, 2008, 46). Negativan odnos teologa prema sociologiji religije Cvitković i Abazović pripisuju činjenici da sociologija religije tumači religiju u njenom stvarnom postojanju (koja ima i „demoniski sloj“ po rečima Pola Tiliha), dok teologija kao idealan model.

Zato mnogi istraživači religije u regionu danas postavljaju i aktivno raspravljaju o pitanjima koja se odnose na ulogu religije u konfliktnim situacijama: reaktivne ili proaktivne, konfliktne ili mirovne, suštinske ili instrumentalne i druge (Cvitković, 1997; Đorđević, 1998; Iveković, 2002).

Religija u oblasti istraživanja u Republici Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Nekoliko socioloških tema

U analizi poznatog makedonskog istraživača – sociologa religije Zorana Matevskog – istraživanje religije ovde je povezano i sa specifičnostima same makedonske verske situacije. On to karakteriše kao proces krize sekularizacije, revitalizacije religije na njenoj osnovi i njene politizacije, njene povezanosti sa političkim elitama.

U javnom mnjenju, pravoslavna crkva je prihvaćena kao nacionalna, a islam se povezuje sa albanskim partijama. Pod pritiskom klerikalnih elita i kao rezultat široke javne rasprave u Republici Severnoj Makedoniji, postignut je dogovor o principima organizovanja nastave veronauke u građanskim školama: uvođenje izbornog predmeta posle petog razreda – između konfesionalnog i nekonfesionalnog predmeta, pod nazivom „Uvod u izučavanju religije“.

Z. Matevski podržava ideju drugih autora – i istočnih i zapadnoevropskih, prema kojima veza religije sa etničkom pripadnošću nije toliko revitalizacija religije *per se*, već manifestacija etnocentrizma, potčinjavanje religije ciljevima etničke identifikacije. U tom smislu, sociološka istraživanja pokazuju porast uloge religije kao pripadnosti, dok je udeo ubeđenih vernika koje karakteriše duboka lična vera relativno mali (Matevski, 2008, 52–54).

U prilog ovoj tezi je i analiza makedonske istraživačice religije Ružice Cacanoste, prema kojoj su u konfliktnoj situaciji koja je donedavno karakterisala makedonsko društvo etnička pripadnost i religioznost bile u punoj simbiozi. Na primer, istraživanja javnog mnjenja pokazuju da se 91% pravoslavaca identifikuje kao Makedonci, a 99,6% Albanaca kao muslimani (Cacanosta, 2008, 141). Ova etno-religijska legura doprinela je povećanju verske identifikacije stanovništva u periodu sukoba (2001) – sa 65,13% pre konfliktne situacije na 90% tokom i nakon nje. Dinamična postkrizna situacija je detaljno analizirana i razmatrana od strane više autora i u optimističnoj perspektivi (Mojzes, 2002).

Inače, pitanje makedonskog nacionalnog identiteta i uloge religije u njemu jedno je od najdebatnijih u humanističkim naukama ove zemlje. Njemu je posvećena velika međunarodna konferencija 2012. godine (Matevski, 2012; Simoska, 2012; Slaveski, 2012; Stoyanoski & Ananiev, 2012).

U drugoj maloj balkanskoj državi koja je nedavno stekla nezavisnost, Crnoj Gori, istraživanja o religiji imaju svoje mesto, ali nisu toliko razvijena kao u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji. Sociologija religije se izučava na nekoliko fakulteta Univerziteta u Nikšiću, kao i na jednom privatnom univerzitetu u glavnom gradu – Podgorici, i velika je zainteresovanost studenata. Autor članka o proučavanju religije u Crnoj Gori piše da su tokom odvijanja kurseva iz sociologije religije na ovim univerzitetima sale punije od crkava. Časopis „Sociološka luča“ često u svojim brojevima uključuje članke na ovu temu. Autoritativni crnogorski sociolog religije Srđan Vukadinović kaže da je društvo odlučilo da ne uvodi verski predmet u osnovno i srednje obrazovanje, jer je Crna Gora verski heterogena i da bi uvođenje verskih predmeta dovelo do zatvaranja i podele među verskim zajednicama. Razmišlja se o mogućem uvođenju sekularnog predmeta – sociologije, istorije ili kulturologije religije, jer bi bilo opasno, smatra autor, da visoko obrazovanje postane arena za dvoboj verskih i sekularnih pogleda (Vukadinović, 2008, 62).

Popularna i značajna za ove prostore pitanja odnosa etniciteta i vere naširoko se razmatraju u građanskom kontekstu u monografiji Slobodana Vukićevića *Crna Gora na prelazu milenijuma* (Vukićević, 2003).

O važnoj temi za Crnu Goru o ulozi religije u konfliktnim situacijama govori M. Vukomanović na opštegobalkanskom i ljudskom planu, a neki motivi koji se po-

navljaju ističu se i u drugim sličnim analizama. Prema njegovim rečima, uzroci verskih sukoba nisu teološki i metafizički, već društveni, politički, ekonomski, kulturni. Očuvanje religije od politizacije i instrumentalizacije, razvoj saradnje sa civilnim društvom, u čijoj su realizaciji verski lideri ključni akteri – neke su od teza i saveta koje poznati istraživač religije nudi za prevazilaženje konfliktnog nasleđa na Balkanu i širom sveta (Vukomanović, 2008, 138) potpuno u skladu sa idejama drugih savremenih zapadnih istraživača o ovoj temi (Mayer, 2002).

Može se zaključiti da u pozadini složenih društveno-političkih i etnokulturnih odnosa koji karakterišu većinu država koje su stekle nezavisnost nakon raspada bivše Jugoslavije, razvoj i jačanje religijskih istraživanja koja su donosila i unosila razum i racionalnu distancu u ovu vrstu kulturnog „minskog polja“ kako tokom rata tako i danas, biće od posebnog značaja za održivi razvoj regiona u celini. Nije slučajno što autoritativni zapadni istražitelji religije cene savremeni razvoj religioznosti u srednjoj i istočnoj Evropi. Čuveni britanski pisac Džejms Bekford nazvao je ovaj razvoj „neverovatnim“ i „cvetajućim“ (Beckford, 1990, 50), a autoritativni italijanski istraživač Roberto Čipriani ističe autorska imena i nacionalne istraživačke tradicije, uključujući predstavnike istraživačkog područja Balkana (Cipriani, 2014, 26).

Literatura

- Alibašić, A. (2008). Images of the Ottomans in history textbooks in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 39–71). CEIR; Kotor Network.
- Beckford, J. (1990). The sociology of religion 1945-1989. *Social Compass*, 37(1), 45–64. <https://doi.org/10.1177/003776890037001005>
- Blagojević, M. (2005). *Religija i Crkva u transformacijama društva*. Biblioteka Fronesis.
- Blagojević, M. (2008). Serbian empirical sociology of religion (Critical research studies of religiousness from 1991–2007). In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 65–72). YSSSR.
- Blagojević, M. (2013). Orthodox religiousness at the end of the first decade of the 21st century. In D. Đorđević (Ed.), *On religion in the Balkans* (pp. 73–82). YSSSR; Ivan Hadjyiski Institute.
- Bogomilova, N. (2015). *Religion in a secular context: Balkan projections*. Paradigma.
- Borowik, I. (Ed.). (1999). *Church-state relations in Central and Eastern Europe*. NOMOS.
- Borowik, I., & Babiriski, G. (Eds.). (1997). *New religious phenomena in Central and Eastern Europe*. NOMOS.

- Bremer, T. (2003). The attitude of the Serbian Orthodox Church towards Europe. In J. Sutton & W. van den Bercken (Eds.), *Orthodox Christianity and contemporary Europe* (pp. 423–430). Peeters.
- Cacanoska, R. (2008). The religion in Macedonian society. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 139–148). YSSSR.
- Cipriani, R. (2014). New movements and trends in the sociology of religion: An overview. In A. Kovacs & J. Kox (Eds.), *New trends and recurring issues in the study of religion* (pp. 15–33). L'Harmattan France.
- Cvitković, I. (1997). Nacija i konfesija u ratu (Na primjeru rata u BiH - 1991–1995). In *Etnoreligijski odnosi na Balkanu* (pp. 45–56). YUNIR.
- Cvitković, I., & Abazović, D. (2008). The development of sociology of religion in Bosnia and Herzegovina (1991–2007). In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 43–50). YSSSR.
- Đorđević, D. (1998). Serbian Orthodox Church, the disintegration of Second Yugoslavia, and the war in Bosnia and Herzegovina. In R. Mojzes (Ed.), *Religion and war in Bosnia* (pp. 150–159). Scholars Press.
- Đorđević, D. (2008a). Contribution of the Yugoslav society for the scientific study of religion to the development of Serbian sociology of religion. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 101–115). YSSSR.
- Đorđević, D. (2008b). Introduction: On religion and sociology of religion in the Socialist Yugoslavia and former Yugoslav Republics. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 4–20). YSSSR.
- Duvnjak, N. (1999). Religious freedom in contemporary Croatia. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 332–345). NOMOS.
- Flere, S., & Lavrič, M. (2008). The development of sociology of religion in Slovenia since 1991. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 21–26). YSSSR.
- Gavrilović, D. (2008). Comparative analysis of topics in sociology of religion in the period 1991–2007 in former Yugoslavia. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 125–129). YSSSR.
- Gumucio, C. (2002). Les nouvelles formes de religion dans la société globalisée: Un défi à l'interprétation sociologique. *Social Compass*, 49(2), 167–186. <https://doi.org/10.1177/0037768602049002003>
- Gumucio, P. (2004). La sociologie des religions à l'horizon 2050: Un point de vue latino-américain. *Social Compass*, 51(1), 59–72. <https://doi.org/10.1177/0037768604040790>

- Ilić, A. (2005). Odnos religije i društva u današnjoj Srbiji. *Religija i tolerancija*, 2005(3), 47–78.
- Iveković, I. (2002). Nationalism and the political use and abuse of religion: The politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav successor states. *Social Compass*, 49(4), 523–536. <https://doi.org/10.1177/0037768602049004004>
- Jerolimov, D. (2008). Religious distance in Croatia. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 201–217). CEIR; Kotor Network.
- Kodelja, Z. (2004). Slovenia. In Z. Kodelja & T. Bassler, *Religion and schooling in open society* (pp. 54–58). Open Society Institute.
- Krneta, D. (2005). Veronauka u školi u Republici Srpskoj – između apologetike i osporavanja. *Religija i Tolerancija*, 2005(3), 7–22.
- Krneta, D., & Popov-Momčinović, Z. (2007). *Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini*. Nezavisni Univerzitet Banja Luka.
- Kuburić, Z. (1999). *Vera i sloboga*. YUNIR.
- Kuburić, Z. (2008). Contribution of the magazine *Religion and Tolerance* to the development of the Serbian sociology of religion. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 115–124). YSSSR.
- Kuburić, Z., & Borović, M. (2009). Revitalization of religion in the Balkans. In D. Gavrilović (Ed.), *Revitalization of religion: Theoretical and comparative approaches* (pp. 45–56). YSSSR.
- Kuburić, Z., & Sremac, S. (Eds.). (2009). *Konverzija i kontekst: Teorijski, metodološki i praktični pristupi religijskoj konverziji*. CEIR.
- Luckmann, T. (2003). Transformations of religion and morality in modern Europe. *Social Compass*, 50(3), 275–285. <https://doi.org/10.1177/00377686030503002>
- Marinović, A. (2008). Images of the religious other in religious instruction textbooks in Croatia. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 75–95). CEIR; Kotor Network.
- Matevski, Z. (2008). The challenges of sociology of religion in Macedonia after 1991. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 51–56). YSSSR.
- Matevski, Z. (2012). National and religious identity in R. Macedonia in a Global Age. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 323–329). SS. Cyril and Methodius University - Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.
- Matić, Z., & Blagojević, M. (Eds.). (2017). *Religion in contemporary society*. Institute of Social Sciences.
- Mayer, J. (2002). De la violence à la religion: Aller-retour. *Social Compass*, 49(2), 203–212. <https://doi.org/10.1177/0037768602049002005>

- Milošević, A., Kindić, Z., & Perović, D. (Eds.). (2016). *Faith and reason*. FORREL; Dosije Studio.
- Mojzes, P. (2002). From crisis to post-crisis in Macedonia. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 24(4), Article 4. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol22/iss4/4/>
- Nesti, A., De Marco, P., & Iacopozzi, A. (1997). *Il tempo a il sacro nelle società post-industriali*. FrancoAngeli.
- Nikolić, Z. (1997). Religioznost u pravoslavnim područjima. In *Etno-religijski odnosi na Balkanu* (pp. 164–177). YUNIR.
- Ott, M. (Ed.). (2007). *The future of religion: Toward reconciled society*. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.97890041601494-496>
- Ott, M. (Ed.). (2014). *The dialectics of the religious and the secular: Studies on the future of religion*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004263147>
- Pollack, D., Borowik, I., & Jagodzinski, W. (Eds.). (1998). *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost-und Mitteleuropas*. Ergon Verlag.
- Radić, R. (1998). Serbian Orthodox Church and the war in Bosnia and Herzegovina. In P. Mojzes (Ed.), *Religion and war in Bosnia* (pp. 160–182). The American Academy of Religion.
- Reimer, J. (Ed.). (1992). *The influence of the Frankfurt School on contemporary theology. Critical theory on the future of religion: Dubrovnik Papers in Honour of Rudolf Siebert*. Edwin Mellen Press.
- Siebert, R. (2007). Memories of friends in my life with the Inter-University Center. In B. Dragičević & Ø. Øyen (Eds.), *Fragments of memories in life and work at Inter-University Center Dubrovnik 1971–2007* (pp. 121–131). IUC.
- Siebert, R., & Ott, M. (2016). *Future of religion: Creator, Exodus, Son of Man and Kingdom*. WMU; Sanbun Publishers.
- Simoska, E. (2012). Cultural and ethnic identities in Macedonia. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 431–440). SS. Cyril and Methodius University - Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.
- Slaveski, S. (2012). “Europeanization” of the Macedonian National Identity. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 189–196). SS. Cyril and Methodius University - Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.
- Smajić, A. (2008). Images of religious others in religious education textbooks for primary schools in Bosnia-Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 97–122). CEIR; Kotor Network.
- Smrke, M. (1999). Trust in the church and clergy in Slovenia during the 1990’s. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 321–331). NOMOS.

- Sosnowska, D., & Drzewiecka, E. (Eds.). (2018). *The experience of faith in Slavic cultures and literatures in the context of postsecular thought*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323537175>
- Stoyanoski, S., & Ananiev, J. (2012). Towards a European identity: The role of the national historiographies in the creation of Balkan myths. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 177–188). SS. Cyril and Methodius University - Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.
- Szwat-Gylybowa, G., Gil, D., & Miodyriski, L. (Eds.). (2018). *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Balkanach XVIII–XXI wiek: Vol. 1. Oświecenie, religia, racjonalizm*. Instytut Sławistyki PAN. <http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/588>
- Versteeg, P., & Roeland, J. (2011). Contemporary spirituality and the making of religious experience: Studying the social in the individualized religiosity. *Field Work in Religion*, 6(2), 120–133.
- Vrcan, S. (1995). Per l'interpretazione della crisi nella ex-Iugoslavia. In A. Nesti, P. Antes, & P. de Marco (Eds.), *European identity and religious diversities in the contemporary changes* (pp. 201–231). Angelo Pontecorboli Editore.
- Vukadinović, S. (2008). Sociology of religion in the Montenegrin Academic Circle 1991 - 2007. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 57–64). YSSSR.
- Vukićević, S. (2003). *Crna Gora na prelazu milenijuma*. Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore.
- Vukoičić, J. (2012). Religion and national identity of Serbs in the Republic of Srpska and Bosnia & Herzegovina. *Religija i tolerancija*, 10(18), 215–234.
- Vukomanović, M. (2008a). How to understand and study religious diversity today (Several theses)? In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 131–139). YSSSR.
- Vukomanović, M. (2008b). Images of the Ottomans and Islam in Serbian textbooks. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 17–38). CEIR; Kotor Network.
- Zrinščak, S. (1999). Church and state in new social circumstances: The Croatian story. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 119–135). NOMOS.
- Zrinščak, S. (2008). Sociology of religion in Croatia 1991–2007. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 27–42). YSSSR.
- Zrinščak, S. (2013). Sociology of religion in Croatia 1991-1997. In D. Đorđević (Ed.), *On religion in the Balkans* (pp. 159–175). YSSSR; Ivan Hadjyiski Institute.

Religija u teorijskom polju modernih balkanskih istraživača (kontekst raspada bivše Jugoslavije)

Nonka Bogomilova¹

¹Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka

Apstrakt

Ova studija ima za cilj da opiše i analizira glavne teme i trendove u proučavanju religije u savremenim balkanskim zemljama. Posebnu pažnju posvećuje savremenoj sociologiji religije u zemljama bivše Jugoslavije: Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Severnoj Makedoniji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Prikazani su različiti teorijski pristupi koji se koriste u cilju razumevanja dinamičkih procesa koji su se razvili u savremenoj religijskoj situaciji. Teme i diskusije na raznim seminarskim sesijama, konferencijama i radionicama analiziraju se kao teorijska refleksija o religiji i kao etički stav prema intelektualnim i kulturnim zbivanjima i procesima koji prate društvene promene, rat u bivšoj Jugoslaviji i postkomunističke transformacije krajem XX i početkom XXI veka. Navedene su relevantne publikacije i organizacioni oblici. Opisana je međusobna saradnja balkanskih naučnika i oblici međunarodnih odnosa koji su se razvili na Balkanu u okviru religijskih studija.

Ključne reči: proučavanje religije, glavne teme i pristupi, sociologija religije, zemlje bivše Jugoslavije, međunarodna saradnja

Izvornik: Богомилова, Н. (2020): „Религијата в теоретичното поле на съвременните балкански изследователи (контекстът на разпадането на бивша Югославия)“. *Slavia Meridionalis* 20(Article 2154). <https://doi.org/10.11649/sm.2154>